

ГІДРООБ'ЄКТИ ПОДІЛЛЯ У ПРОЗІ МИХАЙЛА СТЕЛЬМАХА

Стаття присвячена ідентифікації власних географічних назв – гідронімів, характерних для прозової спадщини Михайла Стельмаха. Проаналізовано семантико-стилістичне наповнення потамонімів (Буг, Дністер, Збруч, Згар, Золота Липа, Снивода) та назв ставків (Ставище, Стависько, Штуків ставочок), визначено головні функції гідрооб'єктів – номінуюча та локалізуюча.

Ключові слова: гідронім, гідрооб'єкт, гідронімікон, потамонім.

Tatyana Vrublevskaia. GIDROOBYEKTY PODOLLYA V PROZE MIKHAILO STELMACHA

Стаття посвящена ідентифікації собствених географических названий – гидронимов, характеризующих прозаическое наследие Михаила Стельмаха. Проанализировано семантико-стилистическое наполнение потамонимов (Буг, Днестр, Збруч, Згар, Золотая Липа, Снывода) и названий прудов (Ставище, Стависько, Штуков пруд), определены основные функции гидрообъектов – номинирующая и локализирующая.

Ключевые слова: гидроним, гидрообъект, гидронимикон, потамоним.

Tatyana Vrublevska. PODILLYA'S HYDRONUMS IN MICHAILO STELMACH'S TEXTS

The article focuses on the identification of proper geographical names – hydronyms, which are characteristic for Michailo Stelmach's texts. Stylistic and semantics means of potomonims (Bug, Dniester, Zbruch, Zgar, Zolota Lupa, Snyvoda) and the names of rates (Stavishche, Stavysko, Shtykiv rate) are analyzes. The paper shows nominative and locative functions of the hydronyms.

Keywords: hydronum, hydroobject, hydronymicon, potomonym.

У другій половині ХХ століття предметом пильної уваги науковців стала нова галузь ономастики – літературно-художня, що спричинило лавиноподібне зростання кількості наукових праць присвячених висвітленню ідентифікаційної ознаки, стилістичних можливостей та функціонально-емоційного навантаження власних географічних назв, ужитих у канві літературного твору.

Специфіку функціонування топонімів на матеріалі художньої прози вивчали І. Ірисханова, Г. Лукаш, К. Маруніч, О. Мороз, Т. Немировська, Л. Новіцька, С. Перкас, В. Топоров, М. Фененко та інші. Вітчизняна поетоніміка представлена науковими студіями українських та російських мовознавців – Л. Голуб, В. Григор'єва, В. Калінкіна, Ю. Карпенка, Е. Магазаника, В. Михайлова, М. Мельника, Т. Можарової, В. Никонова, О. Суперанської, М. Торчинського, О. Фонякової. Загалом ці праці стосуються дослідження ономастиконів В. Винниченка, О. Кобилянської, Л. Костенко, Т. Шевченка, Д. Павличка, І. Драча, М. Стельмаха. Незважаючи на значний арсенал праць, у руслі окресленої проблеми не вистачає робіт узагальнювального характеру, які б висвітлювали стилістично-виражальні, емоційні, естетичні та символічні можливості топо- та гідрооб'єктів.

Продовжуючи тему дослідження географічних назв, зауважимо, що лише поодинокі наукові розвідки присвячені функціонуванню гідрооб'єктів у художніх текстах (Торчинський М. [4]), зокрема і у творчості М. Стельмаха (Коханська А. [2]). Дослідження А. Коханської характеризує гідронімікон романів і повістей М. Стельмаха (4 потамоніми: Буг, Дністер, Дунай, Прут) лише частково, оскільки не охоплює усіх номінацій річок та ставків. Цим і визначається актуальність нашої розвідки, спрямованої на детальний опис гідрооб'єктів Поділля, співвідносних з реальною картою описуваного простору.

Мета статті – ідентифікація гідрооб'єктів Поділля у прозі Михайла Стельмаха, аналіз їх стилістичних можливостей та семантико-функціонального наповнення.

Гідрооб'єкти Поділля активно функціонують у прозі Михайла Стельмаха увиразнюючи просторовий чинник тексту та символізуючи «малу батьківщину» письменника. До складу його прозового гідронімікону увійшли назви річок, які беруть початок або протікають лише певною частиною подільської землі. Потамонім Південний Буг нараховує 111 слововживань (пояснюється різноплановістю його семантико-функціонального наповнення) і номінується автором як скорочена власна назва Буг. Річка бере початок на Поділлі і впадає в Бузький лиман Чорного моря [3]. Ліва притока Південного Бугу річка Снивода (1) знаходиться в межах Хмельницького та Калинівського районів Вінницької області. Потамонім Дністер (9) протікає територією Тернопільської, Хмельницької та Вінницької областей [3]. Лівими притоками Дністра є річки Збруч (11) – протікає Подільською височиною на межі Тернопільської та Хмельницької областей та Золота Липа (5) – розташована в межах Золочівського і Перемишлянського районів Львівської області та Бережанського, Підгаєцького, Монастириського районів Тернопільської області. Згар (3) – річка протікає у межах Деражнянського і Летичівського районів Хмельницької області та Літинського, Жмеринського і Калинівського районів Вінницької області.

Стилістичні можливості та функціональне наповнення потамонімів вказують на напрямок руху, переміщення у просторі (42), просторові координати дій, явищ (23), просторові ознаки особи, предмета (29), локалізацію історичних подій (17), номінацію гідрооб'єкта (3), символічне та метафоричне значення (21).

Загальною семантично-виражальною функцією потамонімів є номінативна, вона найменша за частотністю вживання серед інших функцій – нараховує лише 3 слововживання: *Та що річечка – Буг став замулюватись* (СВР1, с. 218); *Ось і Майдан-Трепівський, і річка Згар, і крутояри, глинисті червоні горби, що обросли хатами-білянками* (СВТ, с. 715); *У церкoviці надовго запала тиша, тепер і Данило крізь час дивився на ту Золоту Липу, що хвилями болю накопилась на нього...* (СТв7т., Т.6, с. 81).

Функція потамонімів «напрямок руху, переміщення у просторі» реалізована у значеннях: переміщення через річку, шлях у напрямку річки, шлях у напрямку від річки.

Значення «переміщення через річку» символізує подолання труднощів, довгий шлях, поступове віддалення від домівки, неможливість повернення. У тексті реалізується безприменниковою номінацією онімів: *Перейшовши Буг, друзі опинились на крижаному просторі, покритому міцною, неначе перепеченою, травою: літо цього року було дощовите, вода вийшла з берегів, і колгосп не зміг навіть викосити отаву* (СВР1, с. 404); конструкцією від...до: *З цією тривожною думкою Сагайдак і в сон увійшов, і до нього повернулася молодість, і ті шляхи, і ті коні, яких уже нема, та ними ж він з шаблею в руці проскакав від Дінця до Збруча* (СТв7т., Т.6, с. 344); та за допомогою відповідних применників – на, за, через. Применники на, через вказують на перехід з одного берега річки на інший: *Окремо виділили дві групи досвідчених рибалок, щоб без затримки можна було переправлятися на другий берег Бугу* (СВР2, с. 312); *До Польщі Бараболя ледве доволік своє тіло: вже коли брів через Збруч, його наздогнала куля прикордонника* (СВР1, с. 104); *Он перейдеш місток через Сниводу, то й зразу бери на ліву руку до школи, а від неї на праву руку, то прямо й дійдеш до панського палацу* (СТв7т., Т.6, с. 271). Потамонім у сполученні із применником за набуває символічного значення кордону між рідною і чужою землею: *Степан Кушинір аж за Буг мусів утікати* (СВР1, с. 357); *Ми б'ємось уже не за Україну, а за награване добро з України, яке зараз вивозять за Збруч наші вожді і міністри* (СТв6т., Т.6, с. 342). Символізуючи чужину потамоніми одночасно виражають сум за рідним краєм.

У значенні «шлях у напрямку річки» гідрооб'єкти вжиті разом із применниками на: *Старий любив літніми ранками виходити на Буг і, погладжуючи розкішну бороду, дивиться, як табуни його гусей гомінкими білими островками пливли по річці* (СВР1, с. 202); до: *При нагоді він добереться й до вод Дністра* (СТв7т., Т.5, с. 325); *Найбільш пацекуватих і плаксивих бабів садовили на вози й везли до Збруча* (СВР1, с. 340); конструкціями до самого, аж до: *Мар'ян підходить до самого Бугу, звідси рівними кроками починає міряти панське поле* (СХС, с. 329); – *Еге ж, тату, він поганяв. Ми із дядьком Полікарпом аж до Бугу їздили* (СВР1, с. 295).

Значення «шлях у напрямку від річки» виражене сполученням відмінкових форм потамонімів із прийменниками од, від, з-над: *Од Бугу повіяло прохолодою* (СВР2, с. 328); *У лісі, недалеко від Бугу, знайшли присадкувату скирту сіна, вилізли на неї, зручно вместились і лягли неподалік одне від одного* (СВР2, с. 206); *Не сьогодні-завтра вдарять наші з-над Дністра і Бугу* (СТв7т., Т.2, с. 180).

Найбільш проста функціональна ознака гідронімів – локальна, коли потамоніми вказують на «просторові координати дій, явищ». У тексті такі оніми характеризуються варіативністю прийменникового оточення: 1) над: *Спочатку, в двадцятому році, тільки дійшов до нього, подивився на той шарварок, що коловоротився над Збручем у час відступу, подивився, як на тому боці стрічають нашого брата, та й переламав свою шаблю надвоє* (СТв7т., Т.5, с. 46); *Та й десь над Згаром краля завелась у нього* (СТв7т., Т.2, с. 180); 2) з: *Ще цієї весни, коли Дмитро насилу витягнув її з Бугу і на плечі заніс додому, вона полюбила його, мов душу* (СТв7т., Т.2, с. 104); 3) коло: *Скільки коло Бугу в долинах не ночував, і хоч би раз тріпонуло* (СВР1, с. 193); 4) біля: *На Літиничині, біля синього Згару, живе її сестра, а на Донбасі в шахтах добуває вугілля брат* (СТв7т., Т.5, с. 29); *Біля отієї Золотої Липи збрело йому в голову самотужки захопити ворожу батарею – таким уже одчайдухом вродився* (СТв7т., Т.6, с. 80); 5) побіля: *І вже ранками голосили жінки, що в колгоспах побіля Збруча від матерів забирають дволітніх дітей і передають у комуні; тому над Збручем стоїть плач, як стояв колись на різдво у Віфліємі* (СВР1, с. 340); 6) на: *Терентій Іванович помовчав, роздумуючи, казати чи змовчати. Потім рішуче глянув у вічі вчителєві: / – На Золотій Липі, на отій, звідки й ваш батько не повернувся* (СТв7т., Т.6, с. 79); 7) у: *– У Дністрі виловлювали перли?! – не повірив Снігурський* (СТв7т., Т.5, с. 325).

Просторові ознаки предмета, виражені потамонімами, класифікуємо на такі лексико-тематичні підгрупи: 1) шлях (дорога, залізничний міст): *І, як здавалося йому, точно визначивши недоліки Лісовського, Андрій Валеріанович повертає жереба на дорогу, що вдалині обривається над самим Бугом* (СХС, с. 40); *– Напевне, обрали такий місток, що його корова ратицями розсуне, – сердиться Сергій, а сам думає, як би висадили залізничний міст над Бугом* (СВР1, с. 92); 2) оселя, поселення (будинок, хата, хутір, село): *Чи не можна буде мені під станцію забрати будинок прасола Мірчука, що над Бугом?..* (СВР1, с. 451); *Над самим Бугом із мороку пароплавом окреслюється його нова осиротіла хата* (СВР2, с. 121); *Війна стороною обминула закинутий у лісі понад Бугом хутір, що мав усього п'ять дворів* (СВР2, с. 830); *Діставши від штабу партизанського з'єднання триденний відпочинок, Дмитро повіз загін у село Погоріле, що мальовниче розкинулось на крутих пагорбах понад Бугом* (СВР2, с. 318); 3) ландшафт (круча, вигин, луки, берег, злам та ін.): *На гранітну мускулисту кручу, що обривалися біля самого Бугу, розгонисто вилетів вершник в будьонівці, здививши коня, застиг на крутому іскристому виступі* (СТв7т., Т.2, с. 185); *Поміж берегами неясно окреслилась лінія Бугу* (СТв7т., Т.2, с. 197); *Біля самого Бугу, – замість Тимофія промовив Свирид Яковлевич. – Хороша земля* (СТв7т., Т.2, с. 176); *Сюди найближче з півночі підходив вигин Бугу, добираючись примхливо покрученими колінами до селянських садиб* (СХС, с. 198); *Просмолений човен стрілою перетнув луку Бугу і прямо врізався у вогку дорогу* (СВР1, с. 203); *Ясний зелено-голубий світанок підіймався над берегами Бугу* (СВР2, с. 315); *Із казарм, будинку поліції і лісистого узбережжя Бугу не влад застрочили автомати, пізніше – кулемети, і спалахнули купи сухого хмизу, зубчасто підіймаючи вгору чорну приполу ночі* (СВР2, с. 313); *Сонячний промінь із крихітного віконця якраз упав на злам Бугу, до якого притулювся районний центр, обведений червоними стрілками* (СВР2, с. 306).

Функція потамонімів «локалізація історичних подій» пояснюється стратегічним значенням гідрооб'єктів для обох сторін конфлікту під час ведення воєнних дій на території подільського краю. У текстах письменника гідроніми вказують на місце, де відбувалися історичні події за допомогою безприйменникових відмінкових форм оніма: *Ранньої зими нам треба було форсувати Буг, щоб несподівано напасти на ворогів* (СВР1, с. 203); сполучення оніма із конструкцією біля самого: *І від цього вперше сказано «друже» стало тепліше на душі у Дмитра, а в уяві водночас поволі окреслювався план нападу на район, і він уже бачив початок*

бою біля самого Бугу (СВР2, с. 308); прийменників біля, коло, на: *Біля Бугу до Дністра у них стоїть лише одна Чотирнадцята армія, бригада Котовського і Перша дивізія червоного козацтва* (СТв7т., Т.2, с. 58); – *Ні, товаришу командир. Тепер буде розгром карателів коло Бугу* (СВР2, с. 237); *А життя бережить: фронт і сюди може заглянути. А може, зупиниться на Бузі?* (СТв7т., Т.5, с. 276).

Семантико-функціональне значення «локалізація історичних подій» тісно переплетене із значенням «напрямок руху, переміщення в просторі», що у тексті підтверджується безприйменниковою номінацією потамоніма: *Двадцять першого листопада останні петлюрівські частини й обози під прикриттям Тютюнника втікали через міст на правий берег Збруча* (СТв7т., Т.2, с. 241) та прийменниково-відмінковими формами гідронімів: *Радянські війська підходять до лівого берега Бугу* (СВР2, с. 405); *Деякі партизани невеликими групами переправлялися через Буг, по стежках підіймалися на круті пагорби і зникали в полумисках зелених долин, у вибалках, у чепурних селах, що потопали тепер у яблуневому квіту* (СВР2, с. 319); *Кинувсь Дмитро до танкіста і, вже стискаючи його в обіймах, почув від Бугу на диво знайомий голос: – Зустрічаються, значить, з партизанами наші* (СВР2, с. 407).

За словами В. І. Кононенка «В українському народному світобаченні вода – сила, що несе загибель, символ минучості всього суцього, ... образ-паралель до поняття горя, журби» [1, с. 54]. *У творах письменника вода має подвійне символічне значення – підтримує людське і тваринне життя та забирає його. Стельмахівські персонажі оселялися недалеко від річок, щоб мати доступ до корисної їжі (риба) та не померти від спраги: Тепер Дмитро багато мав заходу з кіньми і вдома, та й щоранку водив їх до Бугу* (СВР1, с. 243); *За п'ять верств рибу в Бузі вудити ходить, з юшки на воду перебивається* (СВР2, с. 142). *Але так само легко вода й забирала людське життя: А вночі після панахиди побігла жінка топитися до Бугу* (СВР1, с. 110); *Хазяїни повернулися в район. Ох і дали ми чосу нелюдам: били, били, а потім ще й у Бузі топили* (СВР2, с. 389).

Цікавими є шляхи введення письменником потамонімів у канву літературного твору – це і використання ономастичної персоніфікації: *Йому не снилися фантасмагоричні гоголівські образи – до нього прийшла невідома Золота Луна, тільки не річкою, а осіннім деревом, що не знає куди подіти своє журливе золото* (СТв7т., Т.6, с. 82); і дієприкметникового звороту: *У високому блакитному небі паслися кучеряві білі хмари, над берегом сяяли глянувтим листом верболози і явори, а сонячна дорога, перекинута через Буг, ворушилася живими злитками кипучого срібла* (СВР1, с. 489); і порівняльної конструкції: *Буг був зараз на диво схожий на велетенську рибальську сітку, в кожному вічку якої рибиною тріпотіла жемурка сонця* (СВР1, с. 486); і метафори: *Скрутив він Європу в баранячий ріг і вже поставив одну ногу на Буг, а другу на Дніпро* (СТв7т., Т.5, с. 283); *Підмиваючи хвилию ворожі трупи, тихо, і спокійно хлюпав біля гордих бійців зеленуватий Буг* (СВР2, с. 406); *Ось уже крізь віконце прим'ятого верболозу сколихнулося плесо Бугу, під берегом заштриховане тіннями дерев, що, мов утоплені велетні, хочуть піднятися з глибин* (СТв7т., Т.2, с. 55). Використано також і прийом сну: *З цими думками і засинати став чоловік. Вже, нахилиючись у теплий туман, закружляла хатина й почала прибиватися до Бугу...* (СХС, с. 573); *Так думалось, так бачилось, і крізь усі думи, крізь усі видіння до Данила наближалася Золота Луна, з'являвся тато* (СТв7т., Т.6, с. 83).

Назви ставків згадуються М. Стельмахом дуже рідко – лише три номінації на усю аналізовану нами прозову спадщину. Ставище – ставок села Медвин – побутує у трьох слововживаннях на позначення напрямку руху персонажів: *Від Ставища полісовицики найкоротшими дорогами поспішають у село прямо до управителя* (СХС, с. 76). Ставок Стависько (1) розташований на межі подільських сіл Новобугівка та Любарці: *Недалеко від Стависька, де сходяться межі сіл Новобугівка і Любарці, зупинився Тимофій, став на самий край Варчукової землі* (СТв7т., Т.2, с. 130). Штуків ставочок (1) знаходиться у селі Дяківці (улюблене місце відпочинку письменника в дитинстві): *Побоюючись навернутись на материні очі ..., я подався в долинку до Штукового ставочка, де вода розгойдано гралась у піжмурки з сонцем, хмарами, тіннями і вітерцем* (СВТ, с. 487).

Використання власних географічних назв, зокрема гідронімів, є обов'язковим атрибутом творчості письменника. Гідрооб'єкти Поділля у канві літературного твору виконують номінативну функцію як загальну та локалізуючу, яка віддзеркалює просторово-часові координати дій, явищ, історичних подій, ознак предметів, вказує на напрямок руху та переміщення в просторі. Потамоніми відзначаються багатим семантико-стилістичним потенціалом, символічним та метафоричним наповненням.

Розгляд гідрооб'єктів у прозі письменників-подоляків розкриває широкі можливості для детального заглиблення в проблему та визначає перспективи подальших наукових пошуків.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кононенко В. І. Символи української мови / В. І. Кононенко. – Івано-Франківськ: «Плай», 1996. – 272 с.
2. Коханська А. О. Функції гідронімів (на матеріалі творів Михайла Стельмаха) / А. О. Коханська // М. П. Стельмах і сучасність: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 25–26 трав. 2012 р. / Хмельниц. нац. ун-т, голов. ред. М. М. Торчинський. – Хмельницький: ХмЦНТІ, 2012. – С. 69–75.
3. Топонімічний словник України [Електронний ресурс] / за М. П. Яценко. – 2009. – / Режим доступу: http://www.toponymic-dictionary.in.ua/index.php?option=com_content&view=section&layout=blog&id=16&Itemid=17
4. Торчинський М. Стилістично-виражальні можливості потамопоедонімів в українських поетичних текстах / М. Торчинський // Науковий вісник Херсонського державного університету. Сер.: Лінгвістика. – Херсон : Вид-воХДУ, 2005. – Вип. II. – С. 164–167.

ДЖЕРЕЛА

- СВР1 – Стельмах М. П. Велика рідня: Роман-хроніка. Книга перша / М. П. Стельмах. – К.: Веселка, 1981. – 525 с.
- СВР2 – Стельмах М. П. Велика рідня: Роман-хроніка. Книга друга / М. П. Стельмах. – К.: Веселка, 1981. – 413 с.
- СВТ – Стельмах М. П. Вибрані твори / М. П. Стельмах. – К.: Сакцент Плюс, 2005. – 736 с.
- СТв6т – Стельмах М. П. Твори в 6-ти томах / М. П. Стельмах. Т.6 – К.: Дніпро, 1973 р. – 512 с.
- СТв7т – Стельмах М. П. Твори в 7-ти томах / М. П. Стельмах. – К.: Дніпро, 1982–1983 рр.
- СХС – Стельмах М. П. Хліб і сіль / М. П. Стельмах. – К.: Видавництво художньої літератури «Дніпро», 1978. – 576 с.

Стаття надійшла до редакції 27.05.2017 р.